

LIBERALE SOCIALE IDEEËN EN VERENIGINGEN VANUIT TRANSNATIONAAL PERSPECTIEF (1848-1914)

De Association Internationale pour le Progrès des Sciences Sociales en de rol van internationale congressen

*“Vous passez, messieurs, de la Belgique libre et indépendante dans l’indépendante et libre Néerlande, deux soeurs dont l’union, cimentée par la similitude des institutions et des tendances, se resserre et prend chaque jour un caractère plus intime.”*ⁱ Met deze woorden opende de voorzitter van de *Association pour le Progrès des Sciences Sociales* het derde internationale congres in Amsterdam op 26 september 1864. In deze paper beschouw ik dit congres als een onderdeel van een transnationaal netwerk waarin ideeën over de ‘sociale kwestie’ rijpten en verspreid raakten. Tijdens de tweede helft van de 19e eeuw nam het aantal internationale congressen over sociale thema’s als hygiëne, onderwijs, alcoholisme, prostitutie, slavernij,... exponentieel toe.ⁱⁱ Notoire congresgangers van verschillende horizons, ontmoetten elkaar op deze internationale bijeenkomsten.ⁱⁱⁱ Door de intensifiëring van ruil over de grenzen vormden deze “letterheren”^{iv} een georganiseerde groep van transnationale experts.^v

De *Association* organiseerde tussen 1862 en 1865 in totaal vier congressen (Brussel-Gent-Amsterdam-Bern) om de studie van de sociale wetenschappen te bevorderen en om het lot van de arbeiders te verbeteren.^{vi} De *Association* was een Belgisch initiatief maar er namen ook veel Nederlanders en Fransen, en in mindere mate Britten, Italianen, Zwitsers, Duitsers,... aan de debatten deel.^{vii} De congressen waren een ‘ideeënlaboratorium’, een overkoepelend forum waarin gedebatteerd werd over de ‘sociale kwestie’.^{viii} De industrialisering had immers tot toestanden geleid die sociaal niet aanvaardbaar waren en zelfs vloekten met de liberale uitgangspunten. De verstedelijking maakte de ellende, de armoede en de sociale wantoestanden van het werkende volk massaal zichtbaar voor de rijkere middenklasse. De ‘sociale kwestie’ was de emotionele en normatieve vertaling van die sociale situatie door die mensen uit de middenklasse die zich verantwoordelijk voelden voor het sociale welzijn van heel het volk.^{ix} Hoewel het stichtingscomité van de *Association* katholieke politieke persoonlijkheden bevatte, domineerde de liberale opinie tijdens de debatten.^x Ook de groep liberalen die in de Belgische pers werd afgespiegeld als ‘la jeune gauche libérale’, ‘les radicaux’ of ‘les libéraux progressistes’ liet hun stem gelden. Deze groep sociaal-liberalen onderscheidden zich van de doctrinaire of conservatieve liberalen door hun pleidooien voor een sociale politiek.^{xi} Ze namen afstand van het anti-etatisme, waren activistisch ingesteld, geloofden in de maakbaarheid van de samenleving en wilden de leden van de bezittende klasse rijp maken voor hervormingen van de wetgeving.^{xii}

Om alles in goede banen te leiden werden de internationale congressen van de *Association* opgesplitst in vijf sessies: educatie, comparatief recht, politieke economie, kunst/literatuur en publieke liefdadigheid/hygiëne.^{xiii} Tijdens de debatten uitten de ‘experts’ vaak hun ideeën over onderwijs, voorzorg en sparen. Ze zagen het als de pijlers waarop de sociaal-liberale politiek moest steunen om de ‘sociale kwestie’ op te lossen.

De kern van de liberale publieke moraal bestond uit verantwoordelijk burgerschap.^{xiv} Of in de woorden van Müller: “De morele plichten die een *conditio sine qua non* waren voor de verwerving van de politieke en economische rechten en het staatsburgerschap in het midden van de 19^e eeuw, waren prominent aanwezig in de ideeën van de liberalen en republikeinen tijdens de congressen van de *Association*.”^{xv}

In wat volgt zal ik een discussie binnen de sectie publieke liefdadigheid en hygiëne analyseren. In dit debat werd de invloed van de Bergen van Barmhartigheid (pandjeshuizen) en ziekenhuizen op de moraal van de arbeiders onder de loep genomen. Aan het debat namen vier Belgen, drie Nederlanders en één Fransman deel.^{xvi} Voorzitter van deze discussie was Jan Heemskerk, hij stond bekend als gematigd liberaal.^{xvii} De Brusselse geneesheer Crocq nam het vaakst het woord tijdens de sessie. Voor Crocq was het vrijheidsprincipe *‘la sauvegarde de tout bien, de toute moralité, et qui seul peut corriger les inconvénients que nous rencontrons dans le monde social.’*^{xviii} Hij toonde zich geen onvoorwaardelijk aanhanger van het *‘laissez faire’*-principe, een beperkte staatsinterventie kon aanvaardbaar en soms zelfs wenselijk zijn. Crocq behoorde tot de progressistische vleugel van de liberalen.^{xix} Als bestuurslid van de Brusselse ziekenhuizen, promootte hij het lokale succes van de bibliotheek van het Sint-Jans-Ziekenhuis.^{xx} Deze bibliotheek was in 1843 opgericht door “Verlichte geesten” die zelf schreven dat ze *“voulu concourir à une oeuvre qu’on peut appeler philanthropique”*.^{xxi} Hoewel Crocq vond dat ziekenhuizen in principe de zieke van zijn familie isoleerde en dus een slechte invloed hadden op de moraal, beseftte hij dat de arbeiderswoningen vaak te onhygiënisch waren om de zieke te verzorgen. Crocq wou daarom dat de familie de zieke op elk uur van de dag zou kunnen bezoeken, zoals in de ziekenhuizen van Wenen, Turijn, Rome en Napels. Want familiegevoelens waren volgens Crocq de basis van de moraliteit in de lagere arbeidersklasse.^{xxii}

Algemeen werden op het congres nationale en lokale ervaringen met elkaar vergeleken.^{xxiii} Zo ook tijdens deze sessie. Constantin Paul zette de situatie in Parijs uiteen, waar de ziekenhuizen ook bibliotheken hadden en waar er zelfs leraars waren die basisonderwijs gaven aan de zieke kinderen.^{xxiv} Tijdens de discussie werd onderwijs gezien als een middel om de nadelen van de familiebezoeken op te lossen. Wanneer men lessen over hygiëne zou geven, zouden de ouders niet langer eten en drinken meebrengen naar het ziekenhuis. En wanneer het respect voor de medische voorschriften werd aangeleerd, zouden ze de doktersvoorschriften niet langer in twijfel trekken.^{xxv} Toch was niet iedereen die deelnam aan het debat voorstander van het bezoeksysteem. Door de vrije toegang van ouders in de ziekenhuizen waar Crocq naar verwees, verkeerden deze instellingen volgens de tegenstanders *‘dans un état de malpropreté révoltante.’*^{xxvi}

Crocq en Constantin Paul pleitten voor het liberale beheer van de ziekenhuizen en voor de invoering van bibliotheken en onderwijs. Daarvoor verwezen ze tijdens het internationale debat naar de lokale successen in Brussel en Parijs. Deze strategie werd vaak gebruikt door de congresgangers die schipperden tussen lokale, nationale en transnationale sferen.^{xxvii} Keck en Sikkink menen dat de congresgangers de

transnationale coalities niet enkel gebruikten om de liberale instellingen en praktijken te verspreiden, ze waren net zo goed een vorm van legitimering.^{xxviii} Hoewel Keck en Sikkink in hun studie doelden op grote sociale bewegingen met een duidelijk gedefinieerd einddoel, meen ik dat deze vaststelling ook opgaat voor de *Association*. Want, zoals Kaiser stelt: “Het is niet alleen belangrijk om te focussen op de debatten, het is ook interessant om oog te hebben voor *“the processes of legitimizing it.”*”^{xxix}

Een tweede discussiepunt was de rol van de Bergen van Barmhartigheid of pandjeshuizen. Ook hier toonde Crocq zich als progressief liberaal. Hij wou deze ‘restanten uit de middeleeuwen’ afschaffen omdat ze een ‘deplorabele invloed’ hadden op de moraal van de arbeiders en omdat ze niet aangepast waren aan de sociale situatie in de 19^e eeuw. Hij gebruikte de lokale problematiek om zijn argument te staven. Bij wijkfeesten plaatsten arbeiders vaak levensnoodzakelijke spullen in onderpand in ruil voor geld. De pandjeshuizen moedigen op die manier volgens Crocq onvoorzichtigheid en losbandigheid aan. Het alternatief dat Crocq voorstelde valt perfect te rijmen met de ideeën van de sociaal-liberale politiek. Hij pleitte voor de oprichting van arbeidersbanken, maatschappijen van onderlinge bijstand en spaarkassen.^{xxx} De voorzitter, Heemskerk, was ook voorstander en pleitte voor de verspreiding van de “Volksbanken” naar voorbeeld van Schultze-Delitzsch in Duitsland.^{xxxi} Als deze coöperatieve krediet- en voorschotverenigingen ook in andere landen werden ingevoerd, zouden de pandjeshuizen in de toekomst volgens Heemskerk overbodig zijn en afgeschaft kunnen worden.^{xxxii}

Coöperatieve bewegingen en spaarbanken toonden aan hoe eender welke arbeider zich kon opwerken tot een volledige politieke en economische burger. Het spaaridee was voor de sociaal-liberalen een middel om het individu zelfrespect bij te brengen en zich te verheffen tot een ‘echte burger’.^{xxxiii} Ik citeer Müller: “Volksparen werd gezien als een eervolle maar toch ‘morele verplichting’ voor de arbeidersklasse, en volksbanken en coöperatieve verzekeringen werden aangemoedigd om de financiële en persoonlijke onafhankelijkheid van de arbeiders te promoten.”^{xxxiv} In het systeem van Schulze-Delitzsch zou opvoeding en onderwijs de arbeider brengen tot zelfhulp en hem de geest van spaarzaamheid aanleren. De arbeider zou zich tot (kleine) ondernemer of tot de middenklasse kunnen verheffen.^{xxxv} Maar in tegenstelling tot Crocq vond Heemskerk het nog te vroeg om de pandjeshuizen volledig af te schaffen. Het was immers beter dat een arbeider in nood zich wendde tot de Berg van Barmhartigheid in plaats van een aalmoes te vragen, “*en acceptant l’aumône, l’homme s’avilit; il se laisse trop facilement aller à vivre de secours et à ne plus travailler*”.^{xxxvi} Er werd ook verwezen naar de lokale toestanden in Engeland waar leningen op onderpand door particulieren werden beheerd en tot grote misbruiken leidden omdat ze leenden aan woekerinteressen. Onderwijs zou de geest van orde en sparen moeten inprenten bij de arbeider. Op die manier zou de arbeider leren dat hij enkel in uiterste nood een toevlucht kon nemen tot pandjeshuizen.^{xxxvii}

De ideeën van de Belgische sociaal-liberalen over onderwijs, voorzorg en sparen hielden zich dus duidelijk niet aan de grenzen van de ‘natiestaat’.^{xxxviii} Connecties en invloeden

verliepen in verschillende richtingen, en ook dwars doorheen de Belgisch-Nederlandse grens. Op het afscheidsbanket op 1 oktober 1864 sprak men met tevredenheid over de *“rapprochement des relations cordiales entre deux pays voisins, la Belgique et la Néerlande.”*^{xxxix} Toch denk ik dat het voor mijn onderzoek interessant is om verder te gaan dan een bilaterale comparatieve vergelijking. Het risico bestaat om de verschillen tussen de twee landen kunstmatig groot te maken.^{xl} Bovendien namen niet alleen Belgen en Nederlanders deel aan het congres, maar ook *“hommes illustres”* uit andere landen, zoals de Pariijzenaar Constantin Paul.^{xli} Of zoals Heemskerk het mooi verwoordde in zijn eindspeech: *“Messieurs, notre association est internationale. A mon avis, ce mot a été choisi avec sagesse. Ce n’est pas universelle qu’on a voulu dire, c’est internationale. Ce mot implique le respect des nationalités, le respect des mœurs et des droit de chacun, et en même temps l’invitation à mettre en commun ce qu’ils ont de bon et d’utile.”*^{xlii}

Het zal in mijn onderzoek zeker interessant zijn om te focussen op individuele ‘lokale’ casussen. Maar zoals uit deze paper blijkt, zal ik ook rekening moeten houden met de nauwe contacten over de grenzen heen, zowel via individuele bezoeken en briefwisselingen als via formele netwerken zoals de internationale congressen van de *Association*. Het zal noodzakelijk zijn om de lokale en internationale gebeurtenissen op hetzelfde moment te bestuderen.^{xliii} *Histoire croisée* biedt een *boîte à outils* die toelaat om na te gaan hoe personen, objecten of ideeën zich aanpasten in geval van contact.^{xliv} Het standpunt dat er iets gebeurt tijdens het kruisingsproces zelf is één van de basisveronderstellingen van *histoire croisée*.^{xlv} Het is een methode om de veelheid van richtingen en de complexe ‘kruisbestuiving’ eigen aan de voortdurende beweging van ideeën te vatten.^{xlvi} Maar toch is het niet gemakkelijk om de transnationale debatten te linken aan specifieke beleidsmaatregelen in België. Terwijl transnationale ruil en gedachtewisseling zonder twijfel hielp om bepaalde aspecten van sociale hervormingen uit te denken en vorm te geven, is directe invloed moeilijk te meten.^{xlvii} De kloof tussen het transnationale en het nationale of lokale niveau was zeer breed. Het onderzoek naar de wisselwerking tussen het stedelijke sociaal-liberale verengingsleven en de transnationale netwerken waarin liberale juristen en academici als bemiddelaars optraden, is één van de moeilijkste opdrachten waarmee ik tijdens mijn doctoraat geconfronteerd zal worden. Als ik erin slaag, betekent dit voor mijn onderzoek een enorme meerwaarde. Doordat ik focus op intermediaire actoren en de ruil tussen deze personen zal ik me ook moeten wapenen tegen *‘actor-centredness’*.^{xlviii}

Tot slot, de sociaal-liberalen die tussen 1848 en 1914 ideeën over de sociale kwestie ontwikkelden handelden op verschillende niveaus: lokaal, nationaal en zelfs internationaal. Deze schalen werden voor een deel door elkaar gevormd en kunnen daarom niet gereduceerd worden tot een externe verklarende factor. Integendeel, ze vormen een integraal deel van de analyse.^{xlix}

-
- ⁱ *Annales de l'Association internationale pour le progrès des sciences sociales, 3ième session, Congrès d'Amsterdam*, Amsterdam (1865), p. 5.
- ⁱⁱ Ch. Leonards, N. Randeraad, "Transnational Experts in Social Reform, 1840-1880", in: *IRSH*, 55 (2010), p. 220.
- ⁱⁱⁱ S. Christiaensen, *Tussen klassieke en moderne criminele politiek: leven en beleid van Jules Lejeune*, Leuven (2004), p. 496.
- ^{iv} "Letterheren als een parade van oppassende en verstandige heren, die zich misschien in hun studententijd weleens aan de dan gepaste onmatigheid hadden overgegeven, maar daarna dit boek hadden gesloten en verder vervuld waren van het streven om steunpilaren van de maatschappij te zijn", in: R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam (1997), p. 67
- ^v Ch. Leonards, N. Randeraad, "Transnational Experts", p. 220.
- ^{vi} M. Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgische landbouwbeleid. 1830-1884*, Leuven (2008), p. 64
- ^{vii} Ch. Müller, "The politics of expertise. The Association pour le Progrès des Sciences Sociales, Democratic Peace Movements, and International Law Networks in Europe, 1858-1875", to be published in: D. Rodogno, B. Struck, J. Vogel (eds.), *Transnational Networks of experts and organisations (1850-1930)*, p. 10.
- ^{viii} G. Vanthemsche, "Laboratoires d'idées et progrès social. Le cas de l'Association belge pour le progrès social et de ses prédécesseurs (1890-1960)", in: G. Kurgan-van Hentenryk, *Laboratoires et reseaux de diffusion des idées en Belgique. XIXe-XX siècles*, Brussel (1994), p. 57.
- ^{ix} B. Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland*, Amsterdam (2003), p. 3, 372.
- ^x G. Vanthemsche, "Laboratoires d'idées et progrès social", p. 56.
- ^{xi} S. Dudink, *Deugdzam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland. 1870-1901*, Amsterdam (1997), p. 9.
- ^{xii} B. Wartena, *H. Goeman Borgesius*, p. 3; S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam (1992), p. 13.
- ^{xiii} Ch. Verbruggen, "Literatuur, sociale wetenschappen en 'voortgang'. De Association pour Progrès des Sciences Sociales (°1862) en zijn erfgenamen", onuitgegeven lezing, p. 2.
- ^{xiv} H. Defoort, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa*, Tiel (2006), p. 71.
- ^{xv} Ch. Müller, "The politics of expertise", p. 14.
- ^{xvi} *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 525-543.
- ^{xvii} De Beaufort, "Heemskerk (Jan)", in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, deel I, p. 1144-1147.
- ^{xviii} *Annales du Congrès d'Amsterdam*, 528.
- ^{xix} J. Deferme, "Geen woorden maar daden, politieke cultuur en sociale verantwoordelijkheid in België van 1886", in: *BTNG*, XXXI, 1-2 (2000), p. 157.
- ^{xx} *Annales du Congrès d'Amsterdam*, 537.
- ^{xxi} A. Uytterhoeven, *Notice sur l'hôpital Saint-Jean, étude sur la meilleure manière de construire et d'organiser un hôpital de malades*, Brussel (1862), p. 239.
- ^{xxii} *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 526-529.
- ^{xxiii} Ch. Müller, "The politics of expertise", p. 8.
- ^{xxiv} *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 540-541.
- ^{xxv} *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 529.
- ^{xxvi} *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 541.

-
- xxvii Ch. Leonards, N. Randeraad, "Transnational Experts", p. 235.
- xxviii M. E. Keck en K. Sikkink, "Transnational advocacy networks in international and regional politics", in: *ISSJ*, 159 (1999), p. 100.
- xxix W. Kaiser, "Transnational Mobilization and Cultural Representation: Political Transfer in an Age of Proto-Globalization, Democratization and Nationalism 1848-1914", in: *European Review of History*, 12, 2 (2005), p. 417.
- xxx *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 526-528.
- xxxi "De eerste coöperatieve voorschotbank werd in 1850 in Duitsland (Silezië) opgericht. Aanvankelijk vond het voorbeeld weinig navolging maar aan het einde van de jaren '50 begon het idee aan te slaan. In het midden van de jaren '60 was er sprake van een grote bloei van volksbanken", in: B. Wartena, *H. Goeman Borgesius*, p. 18.
- xxxii *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 530-531.
- xxxiii S. Parmentier, "Het liberaal staatsinterventionisme in de 19e eeuw. Een concreet geval: de oprichting van de A.S.L.K.", in: *BTNG*, XVII, 3-4 (1986), p. 384.
- xxxiv Ch. Müller, "The politics of expertise", p. 15.
- xxxv B. Wartena, *H. Goeman Borgesius*, p. 17-18.
- xxxvi *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 525.
- xxxvii *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 530-531.
- xxxviii M. van der Linden, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen*, Amsterdam (1999), p. 22.
- xxxix *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 47.
- xl W. Kaiser, "Transnational Mobilization and Cultural Representation", p. 415.
- xli *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 45.
- xl ii *Annales du Congrès d'Amsterdam*, p. 45.
- xl iii B.Y. Casalilla, "Localism, Global History and Transnational History. A Reflection from the Historian of Early Modern Europe", in: *Historik Tidskrift*, 4 (2007), vol. 127, p. 3.
- xl iv M. Werner, B. Zimmerman, "Beyond Comparison", p. 35.
- xl v M. Werner, B. Zimmerman, "Beyond Comparison", p. 38.
- xl vi Ch. Leonards, N. Randeraad, "Transnational Experts", p. 218
- xl vii Ch. Leonards, N. Randeraad, "Transnational Experts", p. 235.
- xl viii W. Kaiser, "Transnational Mobilization and Cultural Representation", p. 416.
- xl ix M. Werner, B. Zimmerman, "Beyond Comparison: *Histoire Croisée* and the challenge of reflexivity, in: *History and Theory*, 45 (2006), p. 4.